

Den skånska stubbskottängen

Av Claes Bergendorf och Urban Emanuelsson

(Gengivet efter artikel i Nordisk Bygd nr 4 "Historisk kulturlandskap i morgendagens samfunn")

"Äng är åkers moder"

Enligt den s.k. näringsemneshypotesen (Emanuelsson 1988) karakteriserades det sydsvenska landskapet under perioden från vikingetid fram till början av 1800-talet av en hushållning med växtnäringsämnen, som i princip gick ut på att, via kreaturens magar, förflytta dessa från betes- och ängsmarker till åkern.

Betes- och ängsmarker utgjorde alltså "minusområden", dvs. de skattades successivt på växtnäringsämnen. En äng kunde på några få år bli helt utarmad och mossbelupen. Ett sätt att komma tillrätta med detta problem var att som slåttermark utnyttja de årligen översvämmade markerna intill åar och bäckar. Den växtnäring som, genom det översvämmande vattnet, naturligt fördes upp på sådana s.k. sidvalls- eller madängar kunde balansera uttaget.

Några traditionella metoder att beskära träd.

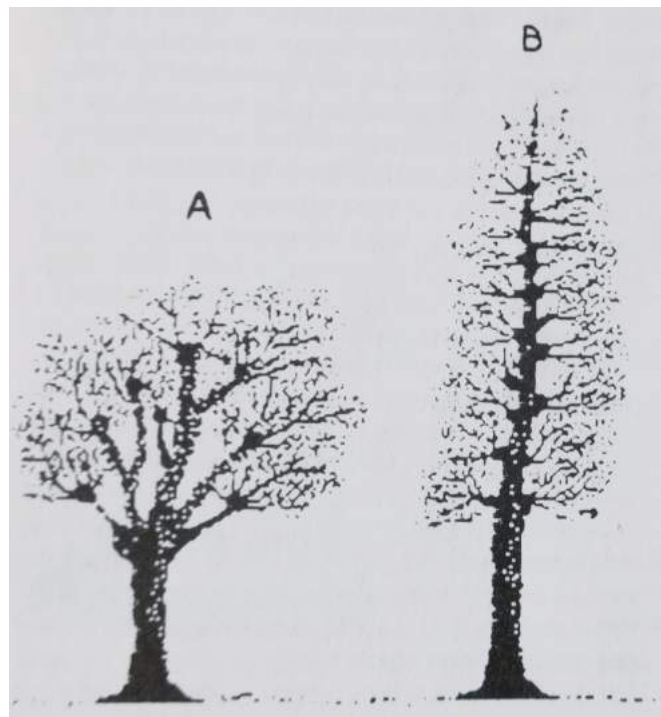
A är et träd som "hamlats" för erhållande av lövfoder. Trädet har kapats några meter från marken, och de skjutande skotten har i sin tur beskurits. Denna typ av hamling var, at dömma av såväl äldre fotografier som recenta, förvuxna träd, vanlig i Skandinavien.

B visar, hur man ofta bedrivit lövtäkt i Sydeuropa. Här har man inte förhindrat huvudstammen att skjuta i höjden utan bedrivit lövtäkt endast på sidogrenarna. Observera, att skalan inte är densamma som för A. Medan A har en höjd av kanske 5-8 meter, är B ett 20-25 meter högt träd.

Behovet av ytor för vinterfoderproduktion var emellertid normalt större än vad som kunde tillfredsställas på detta sätt. Man var därför tvingad att utnyttja även s.k. hårdvallsäng. Denna hade sidvallsängens uthållighet.

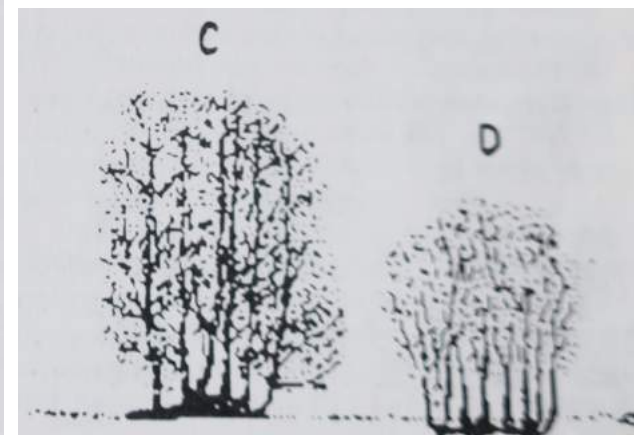
Det fanns emellertid en metod att förlänga den period, man kontinuerligt kunde hävda även sådana ängar, nämligen genom att låta dem vara delvis bevuxna med träd och buskar.

Träd och buskar gav därtill nyttiga produkter: bränsle, klenvirke, löv til foder, nötter, etc. Att ha

lämpliga arter till lokalt viktiga ändamål under god kontroll på den inhägnade inmarken kan ha varit betydelsefullt.

De träd bevuxna ängarnas ekologi är ännu bristfälligt utforskad. En positiv faktor, som ofta framhålls, är den s.k. djuprotningseffekten (se t.ex. Selander 1955, Romell 1966a). Härmed avses, att träd och buskar antas ha mer djupgående rotsystem än gräs och örter. Därigenom utnyttjar de näringsämnen, som i den öppna ängen inte är tillgängliga för växterna. Den näring, de tar upp når genom lövfallet ytskiktet och kan där utnyttjas också av gräs och örter. Därtill framhålls den s.k. röjgödslingseffekten (Romell 1966a,b). Härmed avses den aktivering av marktillståndet, framför allt den frigörelse av växtnäringsämnen, som äger rum, då träd och buskar röjes eller beskärs.

C och D visar resultatet av upprepade basalhuggningar. Med tiden utbildas socklar, vars storlek kan ge en fingervisning om, hur gammalt individet är. De fiesta träd har överjordiska socklar (C), men vissa, t.ex. ek har, liksom flertalet buskar, ofta underjordiska socklar (D).

Lövängen

Den trädbevuxna ängen började kring sekelskiftet att beskrivas, under benämningen "löväng", av svenska och finlandssvenska botanister (se t.ex. Sernander 1900, Hesselmann 1904, 1905, Palmgren 1915-1917). I de biotoper, som beskrevs, var ofta många träd "hamlade", dvs. med några års mellanrum beskattade på löv för vinterfodring av boskap (fig. 1AB). men i vissa fall inkluderades också mer naturliga ädellövskogsbiotoper. Dessa herrar uppfattade inte till en början den träd- och buskbevuxna ängen som en kulturprodukt.

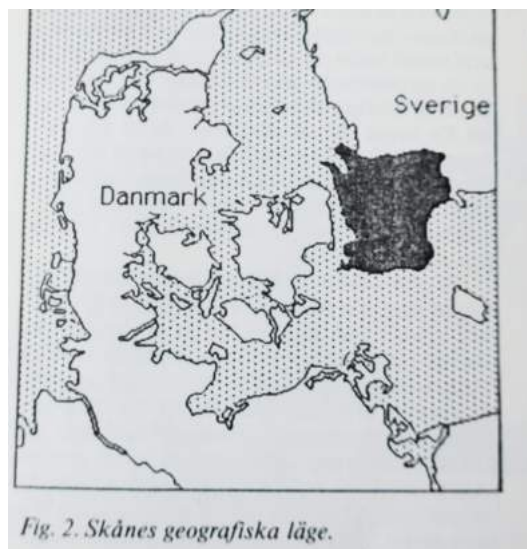
Skottskogen

I Danmark, liksom i stora delar av Västeuropa, är lövtäkt okänd. Från historisk tid föreligger belägg från Danmark endast i form av medeltida kalkmålerier, exempelvis i Elmelunde kyrka på Møn (se t.ex. Andersen 1985;96). Et annat sätt att beskära träd och buskar, och med et annat syfte, har däremot spelat en betydande roll i Danmark (Worsøe 1979), och än mer i England (Rackham 1980, Peterken 1981) och delar av kontinentala Europa (Ellenberg 1978), nämligen den upprepade basalhuggningen av träd och buskar för vinnande av bränsle och klenvirke (fig. 1 C-D). Det var frågan, om en typ av skogsbruk, där träd och buskar höggs nära markytan, varpå stubbarna tilläts skjuta skott. Efter ett lämpligt tidsintervall, vanligen 10-30 år, skördades dessa skott varpå en ny omloppscykel startade, osv. På dätta sätt uppstod s.k. skottskog (da. "stævningssskov", eng. "coppice", ty. "Niederwald"). I exempelvis Frankrike, Italien och Bulgarien utgjordes ännu på 1970-talet hälften av skogsarealen av skottskog. Skottskogsbruket trängs emellertid nu snabbt tillbaka av modernt högsogsbruk.

Skottskogsbruket synes ha varit speciellt välutvecklat i relativt tätbefolkade områden med måttliga skogsresurser och ett milt vinterklimat. I sådana trakter har bristen på träprodukter övervägt över behovet av vinterfoder. I områden med längre och kallare vintrar, men med större skogstilgångar var förhållandet det motsatta. Man har därför här tvingats utnyttja såväl gräs som lövhö, till stor del hämtat från lövängar. Behovet av träprodukter har i hög grad kunnat tillfredsställas i utmarksskogen, och därför har man här haft mindre anledning att bedriva skottskogsskötsel.

Skåne et övergångsområde

I sydligaste Sverige, i Skåne (fig.2), synes de ovan nämnda hävdformerna, den nordliga lövängskulturen och den i Europa mer sydliga och västliga skottskogskulturen, att mötas. Liksom vad gäller många andra kulturyttringar, har Skåne i dette fall varit ett övergångsområde. Med hjälp av arkivaliska studier samt ett betydande fältarbete för att finna

spår av tidigare hävd, har vi försökt utreda, i vilken utsträckning dessa hävdformer förekommit i Skåne. Detta arbete kommer att redovisas ingående i en kommande uppsats (Bergendorff & Emanuelsson, in prep.)

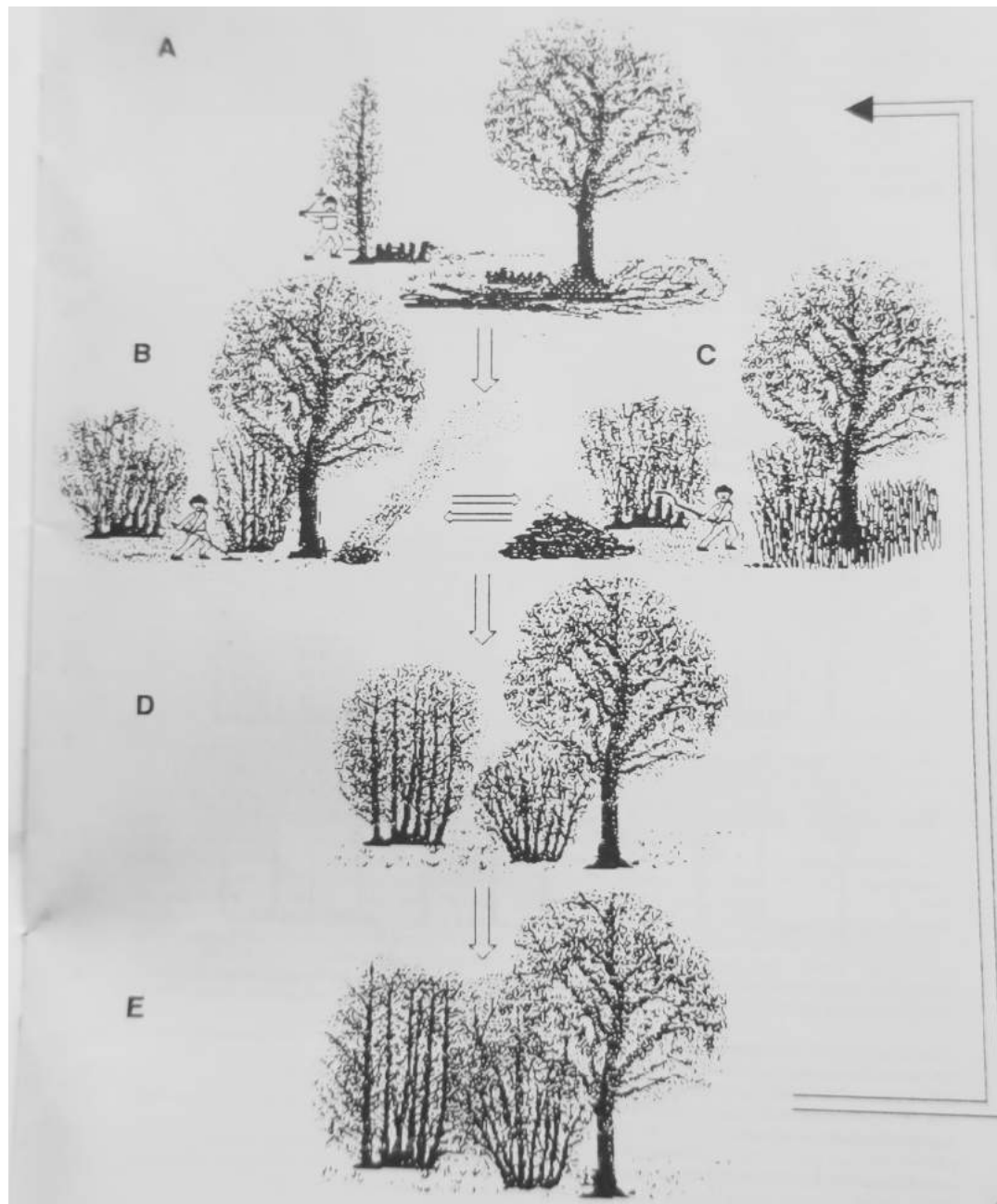
Vad beträffar lövängen råder det ingen tvekan om annat än att den spelat en stor roll i den nordöstra delen av landskapet. Denna del av Skåne har långt fram i tiden, i något fall ända fram på 1950-talet, utgjort en sydlig utpost för lövängskulturen - detta ändast knappt 100 km väster om Sjælland, där som ovan nämnts lövtäkt inte ägd rum, åtminstone inte sedan medeltiden. Som hamlingsträd utnyttjades ett flertal olika lövträddarter, men asken och lindens synes ha föredragits (Diverse uppteckningar i Lunds Universitets Folkliksarkiv; Sjöbeck 1946). Idag hävdas i nordöstra Skåne, om än inte på helt traditionellt sätt, några reservat som löväng. Vidare hamlas ännu en del träd intill gårdar och längs vägar, dock inte på grund av behov av lövfoder, utan snarare av estetiska skäl.

Skottskogen synes före 1800-talets skiftesreformer ha varit väl företrädd i Skåne. De områden, som i äldre källor benämns "surskog" förefaller till stor del ha hävdats som skottskog. Surskogen var den del av lövskogen som, i motsats till högskogen av ek och/eller bok, inte var "bärande". Ur instruktionen för "jordrevningen" i Skåne 1670 framgår, att surskogen användes för hägnader och bränsle (Nordholm 1967). Troligen har emellertid surskogen sällan hävdats på det regelmässiga sätt som ofta var fallet på kontinenten (se t.ex. Campbell 1933.103). Surskog förekom vid mitten af 1700-talet i stort sett alla skånska socknar utom de rena slättsocknarna, vilka ofta saknade all form av skog (Gillberg 1765, 1767).

Stubbskottängen

Vad som kommit att intressera oss mest är emellertid inte den renodlade skottskogen eller lövängen, utan den hybrid mellan dessa, vilken före skiftena förefaller ha förekommit i stor omfattning i Skåne. Denna nämns i äldre källor under skilda namn. Vi har valt att benämna den "stubbskottäng". Detta namn uttrycker bra vad det var frågan om: en äng, dvs. en yta som gav gräshö (som i lövängen), med stubbar som sköt skott vilka, när de nått lämpliga dimensioner, togs till vara som bränsle eller klenvirke (som i skottskogen). Stubbskottängar förekom inte bara i Skåne. Såväl norrut i Skandinavien, exempelvis i sydvästra Finland och även i Baltikum (Hæggström 1987) har stubbskottängar förekommit, liksom på en del håll i Mellaneuropa. I Mellaneuropas bergsområden kan man rent av skönja en liknande gradient, skottskog-stubbskottäng-löväng, som i Nordvästeuropa. I låglandet finns skottskog, på måttliga altituder stubbskottäng och på högra altituder löväng.

Stubbskottängbruket har tidigare inte klart skiljts ut från skottskogsbruket (se t.ex. Campbell 1928:142, Sjöbeck 1964). Även vi själva bidragit till förvirringen genom att i början av våra studier ansluta till gängse terminologi och inlemma stubbskottängen under rubriken "skottskog" (Bergendorff & Emanuelsson 1982). Då stubbskottängen säkert var i hög grad oenhetlig, såväl vegetations- som hävdmässigt, och gränserna till såväl löväng som skottskog mycket diffusa, kan dessa författare delvis ha rätt i att vara oklara. Vi menar emellertid nu, att det föreligger en viktig principiell skillnad mellan den strikta skottskogskötseln, som i grunden var en typ av skogsbruk, och stubbskottsängsbruket, som vi tolkar som i grunden en form av ängsbruk, men som också gav bränsle och klenvirke.

A. Enstaka träd, främst ek, lämnas dock ofta som s.k. överståndare.

B-C. Under de följande 5-10 åren städas ängen om våren, s.k. "fagning" eller "risning", och under högsommaren slås den för vinnande av vinterfoder.

D. Efter 5-10 år är röjgödslingseffekten överspelad, samtidigt som stubskotten börjar beskugga marken. Det är nu inte längre meningsfullt att bedriva slätter.

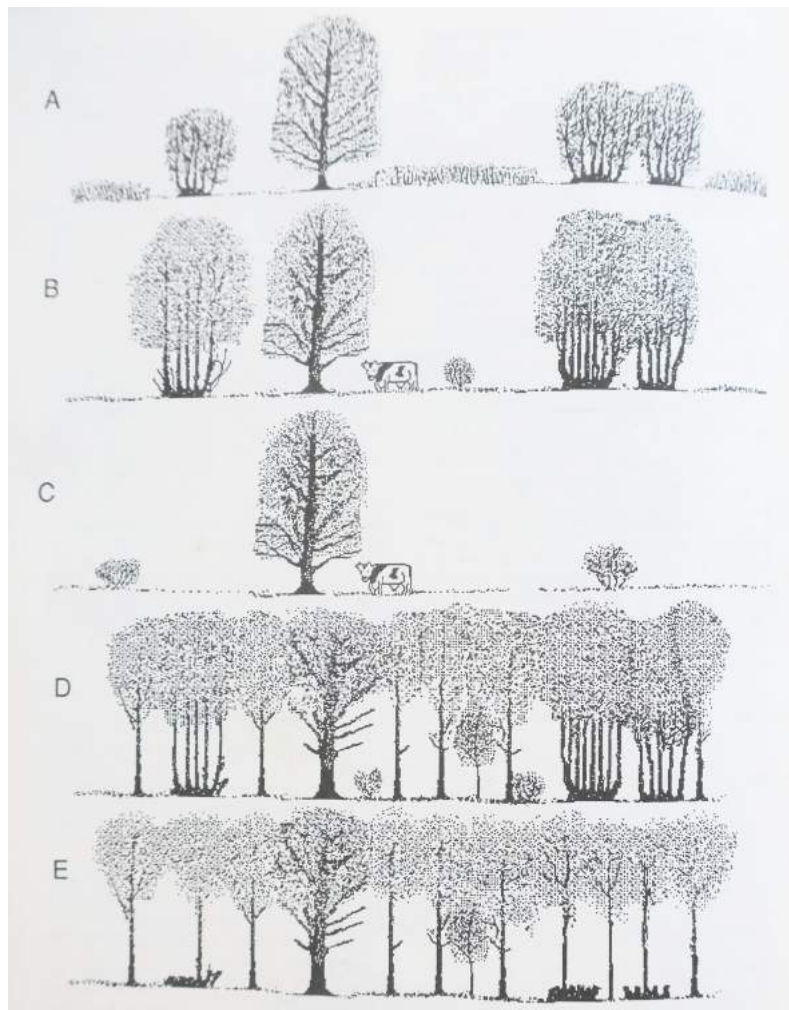
E. Efter att ha lämnats orörd i kanske 5-15 år är nu stubb-skotten av lämpliga dimensioner för en ny avverkning, varpå en ny cykel startas.

Skötsel

Uppgifterna om hur den skånska stubbskottängen hävdades är få, och de vi har är från relativt sen tid. Förutom en detaljerad ögonvittnesskildring av Mårten Sjöbeck från en ännu på 1920-talet hävdad stubbskottäng (Sjöbeck 1927) rör det sig främst om spridda detaljuppgifter i äldre hembygdsskildringar samt uppteckningar i Lunds Universitets Folkearkiv (LUF). Dessa uppgifter visar på en skötsel, som i stora drag är gemensam med Iövängens (fig.3). Den största skillnaden låg i behandlingen av träden. Istället för att årligen bedriva Iövtäkt på en del träd, basalhöggs inom en hel yta flertalet träd och buskar. Ofta sparades spridda träd, framförallt ekar, som s.k. överståndare.

Slåttern bör i stubbskottängen ha varit koncentrerad till de ytor, som huggits de närmast föregående åren. I ytor, som inte hade huggits på länge, var röjgödslingseffekten överspelad, och dertill hade de kanske blivit beskuggade av de uppväxande stubbskotten. Vår hypotes är, att gräshöproduktionen av dessa skäl var allt för ringa för att tillvaratas 5-10 efter en huggning. Huruvida höskörden, sedd över en hel omloppstid blev väsentligt högre tack vare röjgödslingen, eller om denne effekt huvudsakligen medförde en koncentration i tiden, ved vi ännu inte.

Att efter slåttern ha betesdjur i stubbskottängen kan inte ha varit lika problemfritt som i Iövängen. I den senare var ju de skjutande skotten placerade ovan kreaturens räckvidd. I stubbskottängen måste det ytorhuggna under de senaste åren skyddas, för att inte de unge skotten skulle skadas. Eventuellt fredades de genom inhägning eller genom bete enbart med tjudrade djur. Da det emellertid var just de senaste huggna ytorna, som kunde erbjuda bra bete, är det tveksamt, om det var lönt att ha djur i stubbskottängen.

Tillbakagång

Redan från 1700-talet har vi ett flertal källor, som belyser stubbskottängens tillbakagång. Orsaken är säkerligen komplex. Delvis berodde den säkert, åtminstone till en början, på överexploatering. Senare var huvudanledningen, att dess produkter blev mindre intressanta. Redan vid mitten av 1700-talet började myndigheternas hägnadskampanjer, syftande till att få bönderna att bygga hägnader av sten, att få effekt (stora delar av stubbskottängens

A är den hävdade stubbskottängen.

I B har slåttern ersatts av bete. Såväl basalhuggna träd och buskar som överståndare har lämnats och blivit förvuxna. Tack vare betet hålls de gamla ängsyterna relativt öppna.

I C har buskar och flertalet träd avverkats, men överståndarna har lämnats, kanske av estetiska skäl.

I D har den fd. stubbskottängen lämnats helt utan hävd, varvid såväl stubbskott som överståndare blivit förvuxna.

De gamla ängsyterna har vuxet igen genom spontan förnygring.

Ofta har detta stadium föregåtts av B.

I E har utvecklingen till en början varit densamma som i D, men i enlighet med det moderna skogsbrukets idéer har de flerstammiga träden gjorts enstammiga. De stora basalsocklarna avslöjar dock ännu en tid beståndets historia.

klenvirke användas till hägnader). Efter skiftena under förra hälften av 1800-talet uppodlades stora utmarksarealer, vilket medförde, att fårhållningen gick mycket tillbaka, varvid mindre mängd vinterfoder behövdes. Under 1800-talet uppodlades också stora ängsarealer, och vinterfoder kom allt mer att produceras genom vallodling. Detta blev möjligt bl.a. genom introducerandet av kvävefixerande ärtväxter.

Spåren i landskapet

De flesta stubbskottängar är spårlost försvunna. I vissa fall har emellertid skiftet i markanvändning varit mindre dramatiskt, og vi kan då idag i landskapet studera spår av den tidigare hävden (fig.4). För att en tidigare förekomst av en stubbskottäng på en viss plats såkert ska kunna beläggas, måste emellertid i de flesta fall arkivaliska studier komplettera fältobservationerna. Den största koncentrationen av välbevarade spår av f.d. stubbskottängsbruk sammenfaller med det område, Campbell (1928) kallar "Vångaskogarnas område" i Färs. Frosta och Albo härader. Detta område karaktäriserades under förra hälften av 1700-talet av att ha "vångaskog". dvs. "stubbskog samt ekskog" på inmarken, men sakna högskog på utmarken. I dessa bygder framträdde ängen. Dessa var "överlupna av al, björk, hassel, avenbok, lind, törne samt ek och bok, allt i buskvegetationens form". Även i övriga delar av den s.k. risbygden, dvs. den bygd som låg mellan skogsbygden i norra Skåne och slättbygden i västra och södra Skåne, finns betydande spår av f.d. stubbskottängar.

Att dömma av de degenererade rester av f.d. stubbskottängar, vi kan studera idag, kunde flertalet trädslag förekomma i stubbskottängarna. Av våra vanligaste träd är det i första hand boken, som i stort sett saknas. Detta är fullt förståeligt, då boken förutom att ha en svag förmåga till skottskjutning skuggar marken djupt och har sura löv.

Restaurering

Sedan 1982 pågår arbetet med restaurering av en igenvuxen stubbskottäng inom Skånes Naturvårdsförbunds fastighet i Hörjel, 6 km nordväst Tomeilla i sydöstra Skåne. Cirka 500 m² hugges varje år. Därvid lämnas enstaka träd, helst ekar, som överståndare. Vegetations- såväl som produktionsförändringar dokumenteras genom årliga analyser i permanenta provytor. Vidare mäts, med hjälp av lysimetrar, kontinuerligt halten av de viktigaste växtnäringssämnen - kväve, fosfor och kalium - i marken. Genom analyser av dessa näringsämnes förekomst också i olika delar av biomassen, i olika delar av träd och buskar, inkluderande såväl färsk löv som vårens lövrest, samt i gräs och örter, avser vi att upprätta en modell för hur systemet fungerar ekologiskt.

Referenser

- Andersen, S. Th. 1985: Natur- og kulturlandskaber i Næsbyholm Storskov siden istiden. Fortidsminder 1985:85-107
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. Skottskogen - en försummad del av vårt kulturlandskap Svensk Bot. Tidskr. 76:91-100.
- Campbell, A. 1928. Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Uppsala.
- Campbell, A. 1933. Emellan skogen och plogen Svenska Kulturbilder 4:91-114. Stockholm.
- Ellenberg, H. 1978. Vegetation Mitteleuropas mit den Alpen Stuttgart.
- Emanuelsson, U. 1988. A model for describing the development of the cultural landscape - I: Birks, H.H. & H.J.B., Kaland, P.E. & Moe, D. (red.), The cultural landscape Past, present and future - Symposium volume from Botanic Institute, Univ. of Bergen.
- Gillberg, J. L. 1765. Historisk, Oeconomisk och Geografisk Beskrifning öfver Malmö Hus Lähn uti Hertigdömmet Skåne Lund.
- Gillberg, J. L. 1767. Historisk, Oeconomisk och Geografisk Beskrifning öfver Christianstads Lähn uti Hertigdömmet Skåne Lund.
- Hæggström, C. A. 1987. Löväng I: Emanuelsson, U. & Johansson, C.E. (red.): Biotoper i det nordiska kulturlandskapet, s. 69-88. Nordiska Ministerrådet.
- Hesselmann, H. 1904. Zur Kenntniss des Pflanzenlebens Schwedischer Laubwiesen Mitteilung aus dem botanischen Institut der Universität zu Stockholm. Jena.
- Hesselmann, H. 1905. Svenska Iöfångar Skogsvårdsföreningens tidskrift 1905, H. 1:1-23.
- Nordholm, G. 1967. Studier i Skånes äldre ekonomiska geografi Medd. fr. Lunds Univ. Geograf. Inst., Avhandl. LI.
- Palmgren, A. 1915-1917. Studier öfver löfångsområdena på Åland. I-III Acta Soc. Fauna Flora Fennica 42(1):1-633.
- Peterken, G.F. 1981. Woodland conservation and management London.
- Rackham, O. 1980. Ancient woodland, its history, vegetation and uses in England Edward Arnold, London.
- Rome II, L.G. 1966a. "Löväng" och änge i lära och liv - Bygd och natur 55:110-124.
- Romell, L.G. 1966b. Rönjningsbruket och dess hemlighet - Ymer 1966:183-196. Stockholm.
- Selander, S. 1955. Det levande landskapet i Sverige Stockholm.
- Sernander, R. 1900. Sveriges växtvärld i nutid och forntid - i: Nyström, J.F. (red.), Sveriges Rike I:II:1-108. Stockholm.
- Sjöbeck, M. 1927. Bondskogar, deras vård och utnyttjande. Boskapsbete, lövtäkt, slätter och gagnvirkesavverkning inom Brönneåstads. N Mellbys och Häglinge socknar i Västra Göinge härad - Skånska Folkminnen 1927:36-62.
- Sjöbeck, M. 1946. Utbredningen i Sydsverige av toppbeskuren lind och ask samt dessa träd förhållande till den äldre odlingen - Värebygd 1946: 13-30. Moheda.
- Sjöbeck, M. 1964. Skottskog och grässvål - Sveriges natur 55:27-52.
- Worsøe, E. 1979. Stævningsskovene - Danmarks Naturfredningsforenings Forlag.